

ЗА ЛЕКСИКАТА С ЧУЖД ПРОИЗХОД В ОРИГИНАЛНОТО ТВОРЧЕСТВО НА ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ

Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова

*(Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките)*

ABOUT THE VOCABULARY WITH FOREIGN ORIGIN IN PATRIARCH EUTHYMIUS' ORIGINAL WORKS

Prof. Dr. Habil. Mariyana Tsibranska-Kostova

*(Institute for Bulgarian Language “Prof. L. Andreychin”,
Bulgarian Academy of Sciences)*

Abstract: The study is an essay to draw a classification of the lexemes with foreign origin, mostly Greek and Latin, according to the 13th original works of Patriarch Euthymius. Those lexical strata englobe multifunctional and nonhomogeneous unities, dispersed in different textual contexts. They are just a nuance, not the base of the vocabulary, but perform important historical, cognitive, and stylistic functions, rising the prestige of the lexical richness, and crediting it with international dimensions in basic conceptual spheres of Christianity.

Keywords: Patriarch Euthymius; Bulgarian historical lexicology.

Основна цел на езиковедската медиевистика в дигиталната ера е да се придобият нови и да се задълбочат известните знания за значимостта на българското ръкописно наследство от Средновековието чрез приложението на електронни и интерактивни средства за дългосрочно съхранение във времето. Важно направление е създаването на различни речници, чрез които се събира словното богатство на българите през вековете и се запазва най-важният белег на националната идентичност – езикът. Най-целесъобразно на настоящия етап е историческата лексика да се обработва в корпуси от бази и суббази данни с профилирани класификационни принципи и да се прилага модерен софтуер за обработката им. Чрез речниковите сведения се моделира езиковата картина на света на българина в дадена епоха; в словния състав е кодиран неговият познавателен опит от релациите му с природата, обществото, християнските духовни ценности (Вендина 2002). С особена представителност биха се отличили

речникови данни с общи особености, като географско-ареална характеристика, авторство, жанр, културноисторически профил и т. н. Тринадесетте оригинални произведения на Патриарх Евтимий съответстват на тези критерии (**Кенанов 1996; Евтимиева метафрастика 1999; Панчева-Дикова 2011**). До момента в Секцията за история на българския език съществува техен ръчно аотиран лексикален архив, основан на пълна ексерпция на всички словоформи, който в последно време се подлага на верификация и електронно преобразуване, предшествано от въвеждане в обращение на нови археографски данни и избор на нови преписи.

Чуждата лексика не е поставяна сред най-честите изследователски аспекти на Евтимиевата лексика, тъй като последната е проучвана предимно от словообразователна гледна точка, от гледище на тематичните и лексико-семантичните речникови групи или концептуално-семантичната класификация. Налице са и някои допълнителни фактори. На първо място, последният духовен водач от епохата на Второто българско царство пише за свети личности, места, събития през призмата на доминиращата християнска парадигма, но ги разглежда в българска перспектива. Затова творбите му изобилстват както със задължителна християнска лексика и реалии от историята на християнството по света, така и с множество български реалии и богата онимия. Известно е, че от героите на оригиналните произведения на Патриарх Евтимий само св. Константин и Елена нямат пряка връзка с българската земя. Останалите се превръщат в небесни покровители на Второто българско царство чрез придобиването на техните мощи от различни български владетели. Затова няма никакво съмнение, че лексиката на Патриарх Евтимий се гради върху преобладаващо домашен словен инвентар; тя е индикатор едновременно за процеси на приемственост и промяна, за устойчивите и подвижните речникови тенденции, за интелектуализацията и демократизацията на лексиката, които съпътстват всеки един етап от езиковия развой във всяка епоха. В този смисъл тя има представителен общобългарски характер за речника на XIV в. На второ място, оригиналното творчество през Средновековието се опира на задължителни модели, образци, които се развиват въз основа на библейската ценностна парадигма. Моделите са специфични за отделните средновековни жанрове, както и за изграждането на образите на героите в агиографията, омилетиката, литургическите текстове и др. (**Станчев 1995; Станчев 2012, 35–55**). Всеки модел предполага набор от изразни средства, които в личното творчество на отделен творец се реализират чрез конкретни представители. Налице са както идиолектни за твореца, така и жанрово маркирани типологически особености.

С погледа към чуждоезиковото лексикално влияние у Патриарх Евтимий си поставяме за цел да установим конкретния обем и характер на този лексикален сегмент и да приложим оперативния термин „лексикален маркер“ в търсенето на системни интертекстови връзки при употребата на отделни думи и изрази

във всичките тринадесет оригинални творби. Изследването няма претенцията за изчерпателност по типове лексеми и честотността им, а цели само да очертае тяхната типологическа характеристика и да предложи условни класификационни групи.

I. Първият лексикален пласт закономерно съставлява християнската богослужебна лексика от гръцки, съответстваща на развития понятиен апарат на агиографията, омилетиката и епистоларния жанр. Това е устойчив и традиционен лексикален пласт от заемки и чуждици според съвременното терминологично разграничение. Вътрешни семантични полета в него са:

– Длъжностни наименования с конкретен и обобщаващ характер в църковната организация и монашеските общности: архiereи, архиепископъ, диакопъ, епископъ, игоуменъ, иереи, инокъ, инокъина в ПслКЕ, митрополитъ, мзнихъ, патриархъ, свщеникъ и др. Някои длъжностни названия са прикрепени към имената на исторически лица, с което многократно се повишава познавателният характер на Евтимиевите творби като исторически извор – например митрополит Марко Преславски или архиепископа на Търново Василий, наречен в текста на ЖП патриарх, две фигури от политическия и духовен живот при царуването на Йоан Асен II (1218–1241). Прави впечатление вътрешната синонимия и оформянето на двойки или групи, съставени от повече от два синонима. За пример може да се посочи свободното вариране между инокъ–мзнихъ, иереи–свщеникъ и дори левгитъ според ПслЙП и презвитерь във 2ПН¹. Може да се предположи, че авторът съзнателно е използвал съответният синоним за контекстова точност и създаване на историческа достоверност. Макар известна още от ранните евангелски преводи (СтбР 1999, 795), лексемата левгитъ ‘левит, юдейски свещеник според Стария Завет’, λευίτης, е локализирана само в ПслЙП. Поливотският епископ, живял в началото на VIII в. и последователен привърженик на иконопочитанието, е сравнен с Мойсей и именно в описанието на старозаветния ред и взаимоотношенията между светска и духовна власт е въведена лексемата: мѡѡсѣи велнкын онъ. нже пръвѣѣ бѣинъ закѡнъ ѡ гѡры прннесын, нмже вѣсн красочемъ сѡ н хвалнмъ сѡ, не людемъ лн начѡлствовааше н црѣвѣа съдръжаше начѡлство, н иеревѣ н левитѡмъ полагааше оуставы. Сред обобщаващите названия се откроява сигглитъ, синъклитъ, σύγκλητος, ‘съвет, събрание на светската или духовната и светската власт, в християнството предвождан от висш църковен предстоите, патриарх’. Лексемата с употреба още от римската античност у Евтимий е особено подходяща в описанието на процесиите и тържествените шествия при откриване, пренасяне или сакрализиране на мощите на светците като обединителен всена-

¹ Оттук нататък примерите се цитират по подготовения за електронно издание наборен текст на оригиналните произведения на Патриарх Евтимий. Проектът се разработва от сътрудници на Секцията за история на българския език в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН с любезното съдействие на проф. Кл. Иванова, която предостави нови преписи на Евтимиевите творби.

роден акт, например в ЖИР звѣдѣ црь патриарха пришеша въскорѣ на срѣтеніе егѡ нзыде на мѣсто глѣемое крѣстецъ, съ възъмъ своимъ снглнтѡмъ, или при вземане на важни решения от римския император таже весь снглнтѣ отан съзва в ПслКЕ. Обобщителен характер имат иерархъ, общо название на висш духовник в ЖИМ, и един типичен апелатив в Евтимиевите творби киръ, от гр. κύριος, почиттелно название на уважаван представител на светската или духовната власт. Той се отнася както към самия автор в някои преписи – Житіе н жизнь прѣбнагѡ ѡца нашегѡ ѡ рнскѡ. съписано кнрї еѡѡміемъ патриархѡ трънѡвскын, така и към поредица от герои: въ црѡ црѣ гръчъскагѡ кнрѣ андрѡинка, кѣ прїархъ своемъ кїрѣ васнлѣ в ЖИР, іакѡ н кнрѣ манѡнлѣ црю гръчъскѡмъ в ЖИМ и др. В ПслН лексемата се използва като обръщение в женски род каквѡ кѡрїаки вѡрѣѣ твоеѣ.

– Църковна утвар, предмети и обекти: ароматъ, икона, кадило (канѡдило), ламбади, мѡро, рака, трапеѣа и др. Своеобразно „общо място“ в описанието на процесите от различни творби са елементите на благочестие и тържественост, които съпътстват създаването на сакрално пространство чрез придобитите мощи на светците. Тук може да се говори за известно плеонастично представяне на материалната предметност заради търсеното внушение за светлина и благоухание: съ каднлы же н ароматы въ свѡн славынн грѣ прѣнесе трънѡвъ ЖИМ, съ свѣщамн н каднлы, ароматы же н блгѡвѡннн ЖП, съ свѣщамн н каднлы н мѡры блгѡвѡннннн ЖП, псалмыѣ н пѣннн н пѣмн, каднлы же н ароматы блгѡвѡннннн мѡщн почѣше ЖИМ. Някои от тези лексеми с гръцки произход имат и разговорна употреба, например трапеѣа като маса и като жертвеник, част от свещеното олтарно пространство, затова в качеството ѣ на литургически термин тя е пояснена: н на дѡвѡнѡмъ жрѣтѡвннцѣ сѣнннѣ глѣлѣ трапеѣы ЖИМ.

– Лексеми, маркиращи свещено пространство: келина, лавра, манастиръ, олтарь, литостратъ. Последната лексема се извлича от ПслКЕ. В тази творба поради нейния сюжет присъстват най-много култови реалии от историята на християнството. Литостратъ като съществително собствено назовава исторически сакрализирана реалия от земния живот на Спасителя – посланото с камъни място пред двореца на Пилат, където е произнесена присъдата срещу Исус Христос. В групата присъства и един деминутив, келинца, от келина, гр. κηλλίον, но етимологично в основата на думата стои латинското cella ‚клетка‘ (БЕР 2, 2012, 363). Деминутивът има единична употреба в ЖФ.

– Лексеми за назоваване на основни мисловни концепти от християнската духовна парадигма, като ангелъ, дяволъ, догматъ, идолъ, сатана, серафимъ, херувимъ и др.

– Названия на книги на Светото писание и свързани с тях понятия; наименования от богослужението в широк смисъл и на отделни негови детайли: евангелие, съответно евангелистъ, литѡургия, псалмъ и богатата група производни ѡ еѡлїѡ и аплкъѣѣ книгы, въ четѣрѣ еѡлїетѡ писано е, ѡлѡмскѡе пѣнїе, въ свѡнн анѣргїѡ, псалмыѣ н пѣннн, всички примери от ЖИМ.

II. Втори открояващ се пласт са историзмите. Условно така ще означаваме приетите в лексикологията непроменени названия на реалии от миналото за придаване на историческа достоверност и точна понятийна референция към явления, за които трудно се намира или изобщо няма необходимост да се търси съвременен еквивалент.

– На първо място тук следва да се посочат редица административно-управленски титли. Ще изброим някои от най-типичните за Евтимиевото творчество според хронотопа на събитията в творбите и образните употреби в тях: кесарь, кралъ, князь, фараонъ. Патрикий < лат. patricius ‘название на римски благородник, патриций; обобщено човек с благородно потекло’ се използва като уточнение към личното име ѿваннъ патрнкѣ, ваннъ оубо патрнкѣ, за да се подчертае благородният произход на бащата на Филотея Темнишка в ЖФ. Стратилатъ, стратиѡτης ‘военачалник’ отново се отнася към лично име в ЖФ нѣкын стратилатъ нменемъ артаванъ. Трибуунъ < tribunus ‘римска титла за висш военачалник или административно лице’ се употребява само в ПСКЕ: въ же квинста анепсен клавдѣевъ, нже прѣжде аврліана црѣвоуѣщаго, трнбууна еаномъ почътенъ – намек за издигането в римската йерархия на бащата на Константин Велики, Конста или Констанций, от офицер в кесар на западните провинции. Титлата кралъ е отнесена само към западни неправославни сюзерени, с които исторически българските владетели имат взаимоотношения, например въ црѣво црѣ гръчъскаго кнрз андрѣинка въгръскынмъ ввемъ съ свннмъ нхъ кралемъ прѣшѣшемъ н гръчъскѣ землѣ, т.е. унгарския крал в ЖИР. Лексемата кесарь ‘цезар, кесар, титла на римския император’ се отнася както към конкретни исторически лица, притежаващи тази титла – в ПслКЕ мажннмъ кесарскынмъ почетенн въшж саномъ; и сна оубо своего квинстанта кесара нарѣ; също в ПслН, така и в метафоричен смисъл участва в библейския фразеологизъм ѿда н кесарѣвн кесарева в ЖИР и др. за означение на светската власт изобщо. Допълнителни примери към тази подгрупа са производното название тиронство < τύραννος ‘едноличен владетел, самовластник’, лъвъ въ тнрнство въчътенъ въ ПслЙП, както и титлата доукъ < лат. Dux ‘висш благородник, военно командващ в Римската империя’, къ юустоу доуцѣ в ПслН.

– Един кръг лексеми назовават символи на владетелската институция и притежават силна колокативна съчетаемост. В най-честите фразеологични единици те излизат от полето на конкретното предметно съдържание и придобиват обобщаващ характер за институционализиране на властта според християнската парадигма за Владетеля като Божи наместник, чиято власт произтича от Бога. В това семантично поле попадат гръцките думи диадема ‘тиара на владетел, корона’, διάδημα; скиптръ ‘владетелски жезъл’, σκήπτριον; хрисовоуълъ ‘документ със златен царски печат’, χρῆσοβαύλεον. Предпочитани изрази за означение на управленска мощ у Евтимий са: блгвчъстнѣвнмъ н самодръжцъ блггарскаго скиптра црю петрз в ЖИР; ты нже дѣднможъ сѣблжжннн ЖИР; блгвчъстѣвншнн

црѣ калѣианъ влзгарскѣ твѣгда правѣше скѣптрѣ зѣлѣ же хрѣвѣрѣствовѣ ЖИМ; н грзчьскагѣ црѣтѣ скѣптрѣ изнемогѣ ЖП; црѣкаа же скѣптра ЖФ и др. По друг атрибут, пояса, се описват владетелските подвизи в ПслМВ чрез въвеждане на фразеологичното съчетание прѣпоасаѣ сѣ на 'въстана, изправя се, предприема военни действия срещу някого': по многыѣ же лѣтѣѣ црѣ влзгарскыи калѣианъ егда на грзкы прѣпоаса сѣ и влзсѣ грады ѣ разѣри.

Преди да преминем към други тематични групи лексика с чужд произход, следва да отбележим открояващата се тенденция към силна деривация и образуване на хибридни лексеми от първичен чужд корен и домашен славянски елемент. Това е специфично за Евтимиевата лексикална норма и е доказателство за силно развития богослужебен апарат, с който борави книжовникът. В примерите се включват както редки композити, така и глаголи. Към първата група примери могат да се посочат не само по-популярните ангелолѣпнѣ, идолослоужитель, мироносѣцѣ, но и скѣптрѣнероужнѣ в Параклиса на Теофано: црѣтѣ прѣстоль оукрашанѣ довродѣтелѣмн, Теофано прѣвнаа, постомѣ н мѣтвамн н ннщепнтанѣемѣ. скѣптрѣнероужнѣмѣ съблюде до смъртн; мироположьница като перифраза към св. Неделя в ПслН. Поначало патриарх Евтимий употребява редица редки композити, а за пример ще приведем само каминотворнѣ, камннотворнѣа прохождаашѣ хытростѣ в ПслИП, където прилагателното е употребено по отношение на Лъв III Исавър (717–741), тѣй като императорът иконоборец е владеел каменоделството (**Патриарх Евтимий**, 153). Към втората група се отнасят редица производни глаголи, с които се назовава глаголният признак, предизвикан от мотивиращия църковен термин: епископѣствовати, еретнѣствовати, патриарѣшѣствовати, юдѣистѣ вѣвати, сѣбѣштѣствовати. Примери: перемѣ же тогда скѣптра дрзжѣщѣ о савѣрѣ н влз рнмѣ епкѣпѣствовѣщѣ нже влз стѣх снлнвѣстрѣ в ПслКЕ; мѣтрѣфанѣ тогда патрѣарѣшѣствовѣщѣ влз немѣ ПслКЕ; н еретнѣствовѣщѣа заградн оуста в ПслИП и отново там двата последни глагола, с които се означават общено юдейски ритуални практики, така нареченото жидовство, и на първо място отреченият от православните съботен пост на юдеите: аще оубѣ дрѣвнѣаго хощешн дрзжѣтн сѣаа прѣданѣа, нѣжда тѣвѣ юдѣнѣствоватн. н сѣбѣштѣствоватн. н вѣрѣзѣтн сѣаа. Този тип хибридни форми преобладаващо са представени чрез причастия с предикативна функция, поради което при лексикографиране ще се изведат като отделни глаголи.

III. Следваща група чуждоезична лексика условно ще означим като лексика с битов характер поради това, че тя не е закрепостена към строго богослужебната сфера. Тук трябва да направим уговорката, че агиографията, а при Евтимий и омилетиката, доколкото в творчеството му специфичните характеристики на двата жанра се преплитат, съдържа редица предметно-битови реалии, защото светецът се подвизава в определено пространство, време и преди да стане „гражданин на небесния Йерусалим“, има своето земно битие. Примерите в тази група от Евтимиевата лексика не могат да бъдат хомогенни и от

едно семантично поле, а напротив – те са разнообразни и покриват различни сфери на човешкия живот. Сред тях се наблюдават колива < καλύβη, в ЖИР, ЖФ; порфирьнъ < πορφύρεος, порфирьнъ стълъпъ в ПслКЕ за означение на кварцов материал с тъмночервен цвят, от който в Древния Рим, а после и във Византия се изработват статуи, колони и предмети на изкуството; стамна < στάμνα, στάμνος ‘стомна, съд за вода’ в ПслМВ, където това е една от разгърнатите перифразите и антономасии за заместване на името на героя. Те са обикнат похват на Евтимий, изграждат се върху преносното значение на ключовия елемент и целенасочено създават образност, реферирайки към качества на героите: ты еси стамна имащѣа по малѣ маннѣ хѣ въз севѣ. Още примери: скорпиѣ < σκorpion, ‘скорпион, змия’ в ПслМВ; сикера < σικερα ‘ферментирала напитка от жито, ечемик или овощия’ в ЖФ, където отново имаме случай на експликация – не ѿкоже сикерѣ глѣмое пнво не ѿ мнвогѣ н разнчнѣ съменен сътворено, нѣ бгопрѣданнымн възвбраженѣн растворено. Рядък случай за въвеждане на нетипична лексема без опора в народния език и вероятно повлияна от гръцките източници, които използва авторът, откриваме в следния контекст от ПслКЕ: тогда н мѣтежю мнвогю на възѣ нападшюу, наснѣѣ вѣ мнвогю възставшюу радн атектннѣ, снрѣ радн весчѣдѣѣ. Тук морфологично адаптираният облик към славянско съществително от ж. род атектнина < ατεκνία ‘бездетство’ е запазен и пояснен с преводно съответствие калка. Отново в най-обемната Евтимиева творба се открива прозвище, второ прилежащо име към спомената историческа личност, което е изградено въз основа на прилагателно с a-privatum за отбелязване на липса на дадено качество. Това е името на Нраклѣем же црѣмь нарѣнѣ бѣ аннктѣсѣ, снрѣчь неповѣднмы, ἀνίκητος. Може да се предположи, че влияние са оказали гръцките източници, които доказано Патриарх Евтимий е ползвал, за да извае животописа за Константин Велики и неговия образ. В ПслКС поради характера на изложението и епохата на действието са концентрирани и други лексеми с чужд произход.

На първо място, това е терминът за означение на родство днѣпси < ἀνεψιός ‘братовчед’ по отношение на бащата на Константин Велики: вѣ же кѣнѣста днѣпсиѣ клѣвдѣѣвь. Втората форма е степѣа, употребена двукратно и преведена с „короняса“ по отношение на св. Елена (**Патриарх Евтимий**, 132, 134): въз сн оубо вещьѣ добрѣ томоу нмѣщюу мѣре своѣ степѣа еленѣ, н възѣ тон црѣка възрѣчн, самовѣстнѣ н невѣзвраннѣ възѣ дѣнствѣатн црѣка. Тя се извежда от гръцка аористна основа и се родее с диалектните форми *стенѣам*, *стенѣовам*, *стенѣал*, *стенѣъл* ‘зачевам, създавам, раждам, давам начало на’ (**БЕР 7, 2010, 450**). На трето място, заслужава внимание отбелязаният отдавна в научните изследвания факт, че именно в тази творба еднократно е засвидетелствана гръцката заемка хиляда < χιλιάς, χιλιάδος вместо славянската тѣлѣщѣ: поемь съ своѣ мѣжа хрѣвры н снѣны кѣ хнѣдѣдѣ. Числителните имена при Евтимий са добре оформена категория, в която се отразяват едновременно архаични, консервативни и иновативни тенденции (**Харалампиев 1990, 77; Петков, Пеев 2013** за числителни от 11 до

19 с предлог *къ*). Лексикалното богатство на тази Евтимиева творба се допълва от мярката за дължина *стадин* < *στάδιον*, таже *въ внофеемь ошедши*, *ѿстожць ѿ стго града стадин шестъ* и др. За да означаи как е бил запуснат Христовият гроб чрез насипване отгоре му на каменна настилка, текстът използва етимологизиран израз: таже и еше на *высвтѣ възвыснше мнѡжаншѣ*, *каменнымъ потномъ потонѣсашѣ*, *дондеже долѣ нѣгде мнѡгы насыпаніемъ вѣтвнѣ пецерь до конца безъ вѣстн сътворншѣ* — *потонѣ* < *πατώνω*, *πάτομα*, *ύλότονον* ‘под; покритие, на което се стъпва; повърхност за преминаване; слагам под’, мотивирани от гр. *πάτος*. Независимо от спорната етимология производната лексема *потон* и днес живее в българските диалекти именно с подобно значение на ‘под, дъска за преминаване’ и дори *потоница* ‘мостче за преминаван над река’, наред с други значения (БЕР 5, 2012, 556–557). Що се отнася до етимологичната фигура в използвания израз, тук само ще добавим, че тя също е обикнат похват от Евтимий и заслужава внимание в примери като *тръжьствовати* *тръжьство* в ПслМВ, *пастѣж* на *пажитн ЖФ*, и на *пажитн жнвннннѣж* *пастѣж* *наставнѣж ЖП*; *сѣдіа* на *сѣдици* в ПслН, *главнож казнитн казнѣж* в ПслКЕ и др. Говорейки за особеностите на ПслКЕ, трябва да споменем още две лексеми, които пораждат интересни съпоставки между Евтимиевата лексика и българския книжовен език от XIV в. Сред примерите за устойчивост на глагола *гонезнжти* и префигирания му вариант *оугонезнжти*, който се среща в ранни паметници (Супрасълския сборник, Изборника от 1073 г., Успенския сборник и др.) и е възможно да има готски произход (СтбР 1999, 356; Добрев 1985, 486–487; Добрев 2012), трябва да се добави контекстът от ПслКЕ: *вонны вѡ, нже съ квинстаніномъ бывшен, елнцн на бранн оугонезнѣшѣ*, *іако своего оувѣдѣшѣ црѣ дръжнма* и на *заквленіе готовнма*. Тук отново той развива познатото значение ‘да се спася, оцелея, избавя’. Другата лексема от ПслКЕ е прилагателното *аернѣж* от гр. *αἴρη*, с което тавтологично се пояснява славянското съответствие *въздѡухѣ*, следователно формите влизат в пояснителни синонимни и стилистично маркирани употреби: *весь аерны оглашаѣщѣ въздѡхѣ*.

Пример за предметно-битова лексика с гръцки произход от други произведения е *прикиа* < *προικία* ‘имуществото на съпругата като нейна зестра при брака; чеиз, вено’ (Холиолчев и др. 2012, 528). Особено изразителен е контекстът от ЖФ, където всички земни грижи на жената в семейството са описани на принципа на изброяването с разбираем за съвременния човек изказ, с тази разлика, че основното послание на текста е изборът на житийната героиня да бъде вярна на своя небесен жених и да загърби мирските дела: *гѣа же, двеніа, повнваніа, кѣпаніа, пнтаніа, рабѡты безчнслзны, о мѣжн попеченіа, о кнѣзе^x о црквѣ^x о вѣдѣннѣхъ, аще лн же н немѣдро слвчнт сѣ рожденное оно, свѣдѣ прнѣждеть тебѣ печаль, нѣ възѣмн же смнн, іаже о прнкїн попеченіа ЖФ*. В системата на средствата за мъчение едно от повтарящите се е така наречената *сквара* < *σκάρα* ‘метална решетка за мъчение с огън’: *въсѣа вдръжаше тогда н въсѡвскаѣ чѣтнннца*

вѣнѣ скварамн н дымомь исплзнена вѣхѣ ЖФ; єдина бѣ раждеженнаго желѣза сквара в ПслН. За общо название на уредите за мъчение е използвано съчетание органѣ мѣчителнѣ < ὀργανιον в едно от двете основни значения ‘техническо, инженерно средство, приспособление; част от нещо’, ‘инструмент’ (LS 1996, 1245): вѣ во тогдѣ видѣти позврѣ грвзень и оужаса исплзненъ. ствахѣ ꙗтле, ѡрганѣ дръжѣще ꙗтланѣ ПслН. За да завършим подборните примери от тази подгрупа, ще посочим още една рядка лексема, оставила следи в църковнославянската старинна лексика. В ПслИП героят се отправя към своето място за обитаване, наречено вѣталнѣ. От същия корен има производни с друг суфикс в паметници от XIV в., например в Станиславовия чети-миней, където лексемата витальница се тълкува от изследователите с известни нюанси в значението на контекстовите употреби: манастирска болница, приют за болни и чужденци или просто странноприемница, ако се спази основното значение на гръцкото съответствие ξενοδοχεῖον. Около същия корен в чети-миней се групира и глаголът витати ‘обитавам, пребивавам’ (Агиославика 2016, 70, 72, 110).

IV. Евтимиевата лексика притежава развити вътрешнотекстови норми за колокация. Едно от най-разпознаваемите стилистични средства са библейските разгърнати сравнения, чрез които обикновено се означава нравствено качество. Отдавна установена истина е, че сравненията са обикнатата исихастка фигура в реторичен аспект. Но те запазват Евтимиевата лексика и с оригинални словоупотреби, в голяма част от които един от ключовите елементи е чужда дума. В тази подгрупа може да говорим за предпочитани сравнения от Евтимий, които се повтарят в повече от една творба. Например от ЖИР се извлича сравнението с диаманта, елмаза, като символ на твърдост: ꙗ ꙗдѣмантѣ дшеѣ ꙗваннѣ; ꙗкоже ꙗдѣмантѣ не ꙗ бѣвааше ꙗкаковѣмѣ желѣзомѣ, ꙗ ꙗдѣмантѣ дшеѣ ꙗваннѣ, но подобно скрито сравнение виждаме и в ПслН ѡдшевленинѣ ꙗдѣмантѣ като перифраза към героинята (ꙗдѣмаꙗ първично значение ‘стомана’; второ значение ‘диамант’ – LS 1996, 20). Обикнатото сравнение за означение на верска твърдост и отдаденост на Бога е ꙗкоже ꙗѣкѣн кедрѣ ꙗже вѣ ливанѣ в ЖИР, но и в се ꙗ ꙗ бжѣ ꙗкоже финѣꙗ цвѣтетѣ цркви и ꙗко кедрѣ, ꙗже вѣ ливанѣ в ПК (кедрѣ < кѣдрѣ ‘кедр’, финѣꙗ < φοῖνιξ ‘финикова палма’; само ще вметнем, че в ПслН се употребява и лексемата ливанѣ в значение на тамян, благовоние за ритуални цели: не ѡврѣгѣ с ꙗ хѣ. не пожрѣ идѡлѡ. не принесѣ ливанѣ, λίβανος). Друго примерно сравнение от ЖФ ꙗкоже магнѣдѣ естѣство обыче привлѣчнѣ желѣзѡ, magnes ‘магнит’. И накрая, за да завършим примерите от тази подгрупа, не може да се отмени без внимание колокатът легевнѣ вѣсѡвѣ в ЖИР и ПслИП: неавнѣдѣн же двѣра дѣвлѡꙗ не сѣтрѣпѣ ꙗ мнѡꙗ тѡлкѣ двѣлѣсть ꙗжѣ. ꙗ поемѣ сѣ свѣꙗж легевнѣ вѣсѡвѣ; легевнѣ вѣсѡвѣ, от лат. legio ‘военно поделение в римската войска’. Устойчивата метафорична употреба има за цел да подчертае нападта на злото и Дявола и победата на героите над бесовете.

V. В групата на чуждата лексика ще обособим occasioniални употреби, чието поява е ситуативна, т. е. в определен контекст те са въведени от автора със силен идеен и експресивен заряд. Почти във всяка творба има разпознаваеми, индивидуализиращи *nomina attributiva*, обикновено със статут на хапакси, част от които се развиват въз основа на метафоричен пренос на значения. За пример сред редките представители в ЖИР ще посочим клеветническите обвинения срещу светеца, че е какогиръз, от гр. *κακός γέρος* ‘лош старец’, игра на думи чрез антитезата на *καλοῦ γέρου*, буквално ‘добър старец’, *καλός γέρος*, но тук трябва да се добави още възможността да е направена аналогия с *κακαῦόρος* ‘който клевети, говори непристойно’ (LS 1996, 860).

VI. Ще се спрем специално на няколко конфесионално-религиозни термини за ереси, тъй като именно по отношение на тази лексико-семантична група приносите на Евтимиевото перо са безспорни като исторически и лингвистични извори едновременно. Номинанти за отклонения от православие се съдържат основно в три Евтимиеви творби. Това са ЖИМ, ПслйП и 2ПН. В ЖИМ с чужд произход са названията на основополагащите ереси на манихеи и арменци. Те помагат да се уточнят някои твърдения в научната литература, че от всички ереси в ЖИМ Патриархът говори най-много за арменците монофизити и че вероятно под това наименование се имат предвид павликяните, тъй като именно в епохата на Мануил I Комнин (1143–1180) житийният герой в качеството си на мъгленски архипастир би могъл да срещне такива еретици в своя диоцез в западните владения на Византийската империя. Павликяните са жива ерес не само през XII в., но и в началото на XIII в., когато рицари на Четвъртия кръстоносен поход намират павликяни/попеликани в района на Пловдив (Hamilton & Hamilton 1998, 24). Все пак заслужава да се отбележи, че наименование павликиане отсъства изобщо от Евтимиевата лексика. Известно е, че данните за богомилите в ЖИМ също са оскъдни (Волски 2013, 74). Самото славянско название богомили се употребява общо три пъти: *звѣдѣ ѿко мнѡжанша часть манихѣнска бѣ и арменска. и ещѣ и богѡмилскаа; възса бѡгомилскѡа ерѣ до кѡнца ѿ стада очнѣтнѣн. и покаръѡщѡа са зѡв бѡгѡчѣстѣа дѡгматѡмь; нечѣстнѡыа же и скѡрѡннѡыа бѡгѡмилскѡыа ерѣн поклѡннѣны елнѡы бѡгѡчѣстѣа прѣемшѡ сѡма бѡжѣн архѣерен вндѣ, възса съчѣта кѡ православнѣн стада. Следователно с най-висока честота на употреба са *армѣне*, *армѣни*, *οἱ Ἀρμένιοι*, и производните на термина като еретическа деноминация, както и една от най-атакуваните техни неортодоксални практики, каквато е арцивурският пост: *видѣвшѣ сѣа скѡрѡннѡыа и бѡгѡмрѡзскѡыа ерѣн арменскѡыа прѣѡстателе; прѣѡрѣнѣн же ерѣтнѣи армене; мѡжѣ армѣнѣстѣн; ѿа велнѡыа арменѣа е пѡстѣ, нже постншѡ армѣне крѣтнѣн хѡтѡще ѿ стѡв грнгрѡрѣа; ѿко серѣе нѣкто арменскѡыа ерѣн зчнтѣль вывын, нмѡаше пса зѡмоа снѣ арцѣвзрѣе; повелѣ възѡмь армѣнѡмь постнѣн; прѣѡрѣ нѣн же армѣне пѡстѣ арцѣвзрѣевѣ. От термините с чужд произход *манихеи*, *Μανιχαίοις*, ‘последователи на Мани’, се употребява още веднъж като прилагателно: *нѣкогдаже иже скѡрѡннѡыа ерѣн***

манихейскѣѡ повѣрѣнѣи, ꙗко вѣльци вѣчѣѡ обѣлѣкше ꙗже. За това състояние на еретическата терминология в ЖИМ би могло да се намерят различни обяснения. Такива наистина са търсени и с основание търсенията се разпростират върху възможните литературни източници за творбата. Въпросът не може да се смята за окончателно решен. Номинационните факти доказват историческите. Манихейството – предхристиянска форма на зороастризм и дуализъм с родоначалник персиеца Мани (216–277), е генетическа основа за павликянството, асоциирано географски с Армения, доколкото истинското му догматическо начало, независимо от легендите, започва с учителя Константин Силуан от с. Мананали в Армения, когото смятат за основател на християнския дуализъм. Той е живял в епохата на император Констанс II (641–668). Павликянството изпъква като първата по време на възникване ерес, пряк приемник и последовател на манихейството, като в същото време е свързано с Армения. Това обяснява стереотипите на смесване и отъждествяване между богомилството, манихейството, павликянството и арменската ерес през цялото Средновековие. Следователно по този пункт Евтимиевото творчество не прави изключение от общата насока на средновековната южнославянска книжнина, която възпроизвежда гръцките образци и налага същата номинационна и догматико-съдържателна тъждественост. Това би могло да е и косвено доказателство, че Евтимий владее основите на византийската официална ересиология и висши гръцки авторитети в материята. Остава един изследователски проблем: доколко Евтимий има предвид реално действащо богомилство; ако е така, откъде заимства данните за него; в какви взаимоотношения се намират реалният хронотоп на ЖИМ и Евтимиевото перо, защото балансът между двете като че ли все още не е намерен. По-просто казано, едно само по себе си „еретическо“ питане: коя ерес е в основата на повествованието и с кого е провеждал своите диспути Иларион Мъгленски? Видно от публикациите, които са му посветени в последните няколко години, въпросът съвсем не е елементарен.

Терминът *масалиани* етимологически се извежда от сирийското название на практикуващи еретици „които се молят“. Това е ерес, възникнала около 360 г. в Месопотамия, а в гръцки сирийският термин се калкира като *евтихи*, εὐτήϊ, εὐχομαι ‘молитва; моля се’. Една от проявите на хетеропраксия сред тях е значението на непрекъснатата молитва, която, съчетана с аскетизъм, може да прогони демона от душата на всеки смъртен и да го приближи до св. Троица. Ето защо не може да буди изненада фактът, че именно през XIV в. и в оригиналната епистолярна кореспонденция на Патриарх Евтимий, и в канонично-правни български преводни текстове масалианството се разглежда като ортодоксално отклонение именно в монашеска среда (Rigo 1989; Rigo 1990; Волски 2013; Wolski 2014). Влиянието на исихазма и в двата типа източници също е повече от вероятно, защото исихазмът е лицето на българския духовен живот в тази епоха. Затова е важно езиковите данни да са в синхрон с догматико-историческите

факти. Именно в 2ПН е употребен единственият пример от всички Евтимиеви оригинални творби, който препраща към масалианството, и няма съмнение, че той визира практики в монашеска среда: *яко да не кто ѿт възмѣрнаго милованїа подвижемъ, възпаднѣтъ въ маласїанскѣ ересь или пакы, радн опаснаго истажанїа, впаднѣтъ въ наватскѣ прѣлѣзеть.* За изясняване на етимологията и същността на масалианството ще приведем контекста от единствения запазен славянски препис на оригиналната глава от „Паноплия догматика“, завършена като зрял труд на големия ересиолог Евтимий Зигавин около 1104–1118, защото отговорите на множество въпроси за Евтимиевото антиеретическо творчество ще се намерят при съпоставка със славянския превод на това съчинение, в който ролята на Патриарх Евтимий и неговата школа от съмишленици, сътрудници и ученици все още не е изяснена: *тїтлаѡ кѣѡ на масалїаннѣ:~Въ лѣтѣ ѡуалентїнїѡновѣ н ѡдлентѡѡѣ. масалїанскаа, възрасте ересь. званїе же сѣ прѣлагаемо къ елѣскомѡ іезнкѡ молнтьвннкѡ навалѣеть. нѡ много ѡ нн молнтьвн нме. н сїѡ гѡрѣ н долѡ словеть, н сїѡ тѣ чѣстнословїе. молнтьвн же глѡуть. ѡще моленїе ѣже къѡ приноснть бѡѡѡн, (титул 22 в славянския превод на Паноплията, ръкопис РАН/ BAR 296 от началото на XV в., л. 323а, непълен поради липса на листове в края на ръкописа – **Иванова 1987; Гагова 2010, 130–140; Euthimius Zigabenos, col. 1274–1290**, в оригинала на гръцката Паноплия това е 26-и титул; **Berke 2011**).*

В ПслїП основна тема е антииконоборческият патос на творбата, затова основни термини са ключовите думи с начален компонент *идоло-*: *ндѡлское слоужение; нмена ндѡлѡмь; сего радн ѡѡхѡмь н ѡстроуѡгнѡ повелѣхѡмь възѡко побїе въ цркѡѣ елнко на дѡскѣ н стѣнахѣ* *яко ндѡлское побїе сѡще и др.* Съпоставката между глава 19-а в славянския превод на Паноплията в същия споменат единствен ръкопис и оригиналната глава 22-а срещу иконоборчеството в гръцката Паноплия ще докаже догматическите основи и за този антиеретически сегмент в творчеството на Евтимий Търновски. Досега такава насока на изследване не е търсена.

В заключение би следвало да се изтъкне, че присъствието на лексика с чужд произход, преобладаващо от гръцки, както отделни лексеми от латински, готски и старогермански със статута на усвоена и наложена лексика в средновековния български език, издига престижа на Евтимиевото словно богатство и му придава интернационални измерения в основополагащи концептосфери на християнството. Чуждата лексика е нюанс, а не основа в Евтимиевата лексикална система, но изпълнява важни историко-познавателни и стилистични функции. Тя активно си взаимодейства с домашния словен инвентар, затова два характерни процеса са: 1 Натрупването на синоними от чужд елемент и негов славянски еквивалент в примери като *слоужьба–лїтоурѡгнѡ*, *идолѡ–истоуѡканѡ*, *олѡтарѡ–жрѣтѡвннкѡ*, *ѡлѡмѡ–пѣвннѡ*, *їерен–сѡщеникѡ–лѡвїтѡ–презвїтерѡ*; 2. Развита деривация и оформянето на еднокоренни образувания, които свободно се съчетават в колокативни единици, например около термините *ересь*, *догматѡ*, *псалмѡ* и др.

Всичко казано повишава познанието върху Евтимиевата лексика, която в пълнота може да бъде описана и съхранена единствено чрез пълно лексикографичане на неговото творчество.

ЛИТЕРАТУРА

- Агиославика 2016:** Агиославика. Проблеми и подходи в изследването на Станиславовия чети-миней. София, 2016.
- БЕР:** Български етимологичен речник. София, 1971 –; препечатка от 2010–2012 г.
- Вендина 2002:** Т. И. Вендина. Средновековный человек в зеркале старославянского языка. Москва, 2002.
- Волски 2013:** Я. М. Волски. Богомилите и светлината на Житието на св. Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий Търновски. – *Palaeobulgarica*, 37, 2013, 4, 74–81.
- Гагова 2010:** Н. Гагова. Владетели и книги. София, 2010.
- Добрев 1985:** Ив. Добрев. Германизми. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т.1. София, 1985, 486–487.
- Добрев 2012:** Ив. Добрев. За двете готски лексикални гнезда в Супрасълския сборник. – В: Преоткриване. Супрасълски сборник. Старобългарски паметник от Х век. София, 2012, 75–101.
- Евтимиева метафрастика 1999:** Евтимиева метафрастика. Път и мисия във времето. Велико Търново, 1999.
- Иванова 1987:** Кл. Иванова. О славянском переводе „Паноплии догматики“ Евфимия Зигавина. – В: Исследования по древней и новой литературе. Ленинград, 1987, 101–105.
- Кенанов 1996:** Д. Кенанов. Ораторската проза на Патриарх Евтимий Търновски. Велико Търново, 1996.
- Михаила 1974:** Г. Михаила. Най-старият препис на Похвалното слово за Константин и Елена от Евтимий Търновски (Сборникът на Иаков от Путна, 1474 г.) в славяно-румънската традиция. – В: Търновска книжовна школа. Т. 1, София, 1974, 161–177.
- Панчева-Дикова 2011:** Е. Панчева-Дикова. Фразата в житията и похвалните слова на св. Патриарх Евтимий Търновски. Т. 1–2. София, 2011.
- Патриарх Евтимий:** Патриарх Евтимий. Съчинения. Кл. Иванова съставител. София, 1990.
- Петков, Пеев 2013:** П. Петков, Д. Пеев. Един неизследван тип числителни в българската средновековна книжнина. – *Balkanistic forum*, 3, 2013, 66–75.
- Станчев 1995:** Кр. Станчев. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. София, 1995.

- Станчев 2012:** Кр. Станчев. Жанр, стиль и модус в средновековой литературе православных славян. – В: Исследования в области средновековой литературы православного славянства. *Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne*. Т.7. Kraków, 2012, 35–56.
- Срезн 1893–1912:** И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка. Т.1–3. Санкт Петербург, 1893–1912.
- СтбР 1999, 2009:** Старобългарски речник. Т.1. София, 1999; Т.2. София, 2009.
- Съчинения 2010:** Е. Калужняцки. Съчинения на Българския Патриарх Евтимий (1375–1393). С предговор от Д. Кенанов. Велико Търново, 2010.
- Харалампиев 1990:** Ив. Харалампиев. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. София, 1990.
- Холиолчев и др. 2012:** Хр. Холиолчев, М. Младенов, Л. Радева. Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник. София, 2012.
- Berke 2011:** M. Berke. An annotated edition of Euthimios Zigabenos, *Panoplia Dogmatikē*, Chapters 23–28. Belfast, 2011.
- Euthimius Zigabenos:** Euthimius Zigabenos. *Panoplia Dogmatica*. – J.-P. Migne. *Patrologia Cursus Completus, Series Graecae*, t.130, 1865.
- Hamilton & Hamilton 1998:** J. Hamilton, B. Hamilton. *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650 – c. 1450*. Manchester, NY, 1998.
- Kalužniacki 1901:** E. Kalužniacki. *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*. Wien, 1901 (London, 1971, Introd. Iv. Dujčev).
- LS 1996:** *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Oxford, 1996.
- Rigo 1989:** A. Rigo. *Monaci esicasti e monaci bogomili. Le accuse di messalianismo e bogomilismo rivolte agli esicasti ed il problema dei rapporti tra esicismo e bogomilismo*. Firenze, 1989.
- Rigo 1990:** A. Rigo. *Messalianismo=Bogomilismo. Un'equazione dell'eresiologia medieval bizantina*. – *Orientalia Christiana Periodica*, 56, 1990, 53–82.
- Wolski 2014:** J. M. Wolski. *Autoposcopae, Bogomils and Massalians in the 14th Century Bulgaria*. – *Studia Ceranea*, 4, 2014, 233–244.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ПРОИЗВЕДЕНИЯТА НА ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ

Жития

ЖИР – Житие на св. Иван Рилски

ЖИМ – Житие на св. Иларион Мъгленски

ЖП – Житие на св. Петка

ЖФ – Житие на св. Филотея

Похвални слова

ПслЙП – Похвално слово за св. Йоан Поливотски

ПслКЕ – Похвално слово за св. св. Константин и Елена

ПслМВ – Похвално слово за св. Михаил Воин

ПслН – Похвално слово за св. Неделя

Послания

ПА – Послание до Антим

ПК – Послание до Киприан

1ПН – Първо послание до Никодим Тисмански

2ПН – Второ послание до Никодим Тисмански

Служби

СТ – Служба на царица Теофано